

Research Paper

The Importance of Social Imagination in Politics and its Relationship with the Idea of Iran As an Imagined Nation

* Seyed Navid Kalahroudi¹

¹ Ph.D. Student of Political Thought, Department of Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran

DOI: <https://dx.doi.org/10.22034/ipsa.2022.460>

Receive Date: 23 March 2022

Revise Date: 15 June 2022

Accept Date: 07 July 2022

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

Some European researchers believe that concepts such as nation and nationalism are new concepts and have been formed since the 18th century. Narrators of this point of view argue that these concepts did not exist before the will of intellectuals and governments to reconstruct and use them politically. In the case of Iran, for example, Zia Ebrahimi puts forward a debate as misplaced nationalism in his book titled "Emergence of Iranian Nationalism". According to him, Iranian intellectuals tried to imagine Iran in an ideological and dislocated process and connect it with Europe and not Arabs, and this process was mixed with racism and anti-Arab and Nazi attitudes of Iranians. This article shows that concepts such as social imagination and storytelling have contributed to the consistency of the national identity and consequently the nation-state of Iran. Imagination has always had a special place among Iranians in the sense, and it plays a role in shaping the identity of Iranians, and in contrast to Iranians, with the modern world on the threshold of the constitution, it has formed a kind of modern understanding of the nation. In addition to methodological mistake, Ebrahimi does not have a correct understanding of Iran's history, and Iran under the European context is another mistake of Ebrahimi.

Throughout its history, Iran has always been the center of various conflicts, and due to the lack of good governance and the inability to manage some affairs, some of its crises have increased compared to the past. If we accept that one of the most important elements of a nation in the modern world is the concept of the "nation-state", we can also accept the fact that we have not been able to have a strong nation-state for many reasons. The country is caught in the middle of various crises such as ethnic conflicts, separatism, weak and ineffective governments, the crisis of the nation's distrust in the government, the wide gap

* Corresponding Author:

Seyed Navid Kalahroudi, Ph.D.

E-mail: navidkalahroudi@ut.ac.ir

between the rulers and the people, and the inability to distinguish and accurately distinguish the concept of public interest are the problems of today's Iran. And in the meantime, the use of western styles to study the history of Iran sometimes leads to fundamental mistakes in the study of explaining the national identity of Iranians. This view, which contains a wide range of opinions, examines Iran from modern and European points of view with influence, and especially regarding nationalism and nationalism, believes that Iran is a historical forgery and basically, there was no such country with these coordinates in the past, and all these claims are made up since the era of Reza Shah. This view existed in the past and was promoted mostly by political activists and separatists, and referred to historical cases, but in the past few years, it has taken on a new and academic appearance. These researches are influenced by European research about the formation of the nation and the sense of nationalism in the West, which is a natural response to the transformation process that took place there and cannot necessarily be generalized to other parts of the world. The main problem is precisely adopting this wrong western theoretical framework for analyzing Iran.

The main issue that is still raised among European researchers is whether nations are really innovative, late, and fake things, or have they existed in the past? Is it possible to deny the existence of nations in general and consider them to be the creation of governments, and with this assumption emphasize that they are late and not eternal? Regardless of these issues, what is the political importance of nations in today's world and why, despite all the efforts of postmodern, leftist, and cosmopolitan theorists, are these nation-states still the most important players in the world of politics? And in the meantime, what is the difference between the nature and destiny of the formation of the nation and national identity in Europe and what has happened to countries with ancient civilizations such as Iran? It must be said that what has happened throughout the history of Iran is different from the fate of Europe, where the nation and the state are properly created by the states, but in Iran, even at times in the absence of a state or in the presence of a state that is hostile and Iran has also been the occupier, the national identity of the nation has continued, therefore, such a big difference needs to be explained. An explanation based on the position of imagination in politics, which we believe can be compared to Zia Ebrahimi's point of view.

Zia Ebrahimi is a professor of history at King's College, London, and in his work, he believes that misplaced nationalism has two main components, which are archaism and anti-Arabism (Ebrahimi 2016). They claimed that they displaced themselves racially and linguistically and that they live among Arabs and Islamic lands by accident. He believes that Akhundzadeh, Jalaluddin Mirza, and Kermani were the main theoreticians of this misplaced nationalism, and they were looking for the idealization of Iran before the introduction of Islam.

Methodology

The author tries to explain in this article that the view and opinion of Zia Ebrahimi who looks at the concept of Iran from the perspective of European and modern theories have two types of mistake. The first mistake is a methodological mistake because we believe that Ebrahimi has used modern European

perspectives to discuss the national identity of Iranians, which is wrong in our opinion, and his second mistake is extremely superficial and incorrect understanding of Iran's history, intellectuals. Iranian and their messages. On the other hand, to describe what happened to Iran to create a modern national identity from the ancient reality, we believe in highlighting an important element in politics, and that is the importance of the element of imagination in politics and the importance of narrative and collective identity. In this sense, it can be shown that not only what the Iranians created is not fake, but the Iranian national identity is based on elements of organized imagination that are based on materials from the reality of Iran. We also emphasize that Ebrahimi does not even have a correct understanding of Anderson's discussion in his famous book. Iran in this writing is not only a geographical concept, but this word can also be considered as an imaginary concept.

Results and Discussion

The researches that have examined the concept of nationalism in Europe have some general characteristics. While reviewing these characteristics, we rejected them and we believe that for these reasons, Ebrahimi's book is unable to explain the Iranians as a nation and does not have a correct understanding of Benedict Anderson's point of view.

1. The first claim

Modernity is a kind of renewal of national life in its new form and it mobilizes the nationalism of the masses and this is the need of the modern world. Nationalism is a political thing and it is a characteristic of the modern state.

In response, it should be said that nationalism is not only a political phenomenon, but there is also a kind of cultural nationalism, which, according to Smith, is older than political nationalism. This concept can be shown in Iran with the theory of cultural continuity. The fact that Iranians have expanded and continued throughout their history, especially with the Persian language and literature, shows that there was something in the minds of Iranians whose life had nothing to do with the existence of the state. This expansion and continuity of Iran have shown themselves in various areas from the past until now. They have shown themselves in literature with the research of Mohammad Moin in the book *Mazdasena* and its effect on Persian literature (Moin, 2014), in mysticism with the important writings of Henry Corbin (Corbin, 2015 and Corbin, 2018), and in politics with the Javad Tabatabai's research.

Therefore, using Smith's interpretation of Iran, it can be said that it was not the governments that formed nationalism, but it was nationalism that formed the governments. In other words, throughout their history, Iranians have existed without the existence of governments and have perpetuated themselves in different ways.

2. The second claim

There are no such things as ancient nations and there is no historical evidence that nations existed from the beginning.

In response, it should be said that there are many sources, at least about Iran, that

this country, its people, the name Iran and Iranshahr have existed since ancient times, and this has been abundantly proven. Especially the remaining documents from the Sassanid period make us fully familiar with this issue. Gherardo Gnoli (Gnoli, 2008 and Gnoli, 2018) and Touraj Daryaee (Daryaee, 2004 and Daryaee-Rezakhani, 2018) are among the researchers who prove the antiquity, how the concept called Iranshahr was formed, and the ancientness of the Iranian nation.

Ebrahimi and the lack of accurate knowledge of Iran's history

Iran and the nation were existing and so-called old concepts, they did not emerge from European concepts, and the analysis and evaluation of Iran from this point of view is also wrong, and this is one of the most important problems of Ebrahimi's book. Iran and its developments are studied without considering its subtle differences from Europe. One of the main differences is a kind of rethinking of Iran's history, especially in the Qajar era. In this era, some words, such as homeland, have a new conceptual load that they did not have before, and this is somehow done by using the materials and materials of ancient Iran or what we call the heritage of Iran. A point that shows the difference between the formation of the concept of nation in its new meaning in Iran and Europe, and Ebrahimi does not pay attention to it. In his famous work, Ebrahimi constantly refers to the idea of displacement of Iran, the anti-Arabism of Iranian intellectuals, and their belief in racial and Nazi attitudes. (Ebrahimi, 2016) while these reports are generally incorrect. For example, Mojtaba Minovi opposes any kind of anti-Arabism in a writing. (Minovi, 1993, 33) or Taghizadeh writes in his criticism of extreme and anti-Arab manuscripts: "They gathered in the academy and want to revive Darius and exalt Sasanian science by severing ties with the Arab empire." (Taghizadeh, 1996, 92-93).

Criticism of the concept of imagination and irrationality of nations

One of the main claims of modern theorists about the formation of nations in Europe is that this concept is imaginary. Here, the concept of imagination is always looked at with a negative view, and on this basis, the nations are also considered to be fabricated, fake, mixed up based on stories and myths, etc., and therefore are considered worthless. There are such approaches regarding Iran as well. In response, it should be said that there is not even one example in which a political-social or cultural thing is completely based on reason, imagination, legends, and stories, and in general storytelling is an important thing in building and shaping. They are the nature of human societies.

It should be said that every political order needs an ideology that is not necessarily based on rational and reasoning materials and elements, but rather it monitors the feelings, emotions, and persuasion of citizens. At this level, the defense of ideas is not necessarily based on accurate historical data and sound philosophical and political reasoning because it is related to elements of irrational life and the collective life of citizens. Elements such as pride, being powerful, flag, historical past, myths, and the like are all mounted on the ideological face of the nation. In this sense, the nation and the state emerging from it are essential for every historical community (Ricœur, 1986: 424).

In the current conditions of the world and with the rise of the extreme right, the differences in the European Union, the growing trend of nationalism in the West, and the Trump phenomenon, as well as the dire conditions of the Middle East region, nationalism should be considered an important and determining element more than in the past, for refining It tried from racist, extremist and non-democratic viewpoints and tried to extract from its heart a kind of political theory that would unite Iranians. From our point of view, this style is possible based on the collective imagination and this framework can explain how Iranians stepped into modernity from the heart of the ancient heritage and their nationhood with modern elements that this word and its meaning in Europe. It was obtained, and they combined it.

Keywords: Iran, Imagination, Social Imagination, National Identity, Zia Ebrahimi.

References

- Ahmadi, Babak (2017). *Truth and Beauty, Lectures on the Philosophy of Art*. Tehran: Markaz Publishing.
- Ahmadi, Hamid (2017). *Ethnicity and Ethnicism in Iran*. Tehran: Ney Publishing.
- Anderson, Benedict (2012). *Imagined communities, translated by Mohammad Mohammadi*. Tehran: Rokhdad-e- Nou Publication.
- Anderson, Benedict (1996). *Introduction, in Mapping the Nation*. edited by Gopal Balakrishnan. London: Verso.
- Arian Rad, Amin (2021). Iranian Nationalism in Another Version; A Review on the Book on the Origin of Iranian Nationalism. *Saniye Historical Quarterly*, Volume 2, pp. 246-257, spring.
- Ashraf, Ahmad (2017). *Iranian Identity from Ancient Times to the End of Pahlavi*. Tehran: Ney Publishing.
- Azimi, Fakhreddin (2019). *Identity of Iran*. Tehran: Agah Publishing.
- Berlin, Isaiah (2009). *The Roots of Romanticism, translated by Abdullah Kosari*. Tehran: Mahi Publishing.
- Brubaker, Rogers (2012). Religion and Nationalism: Four Approaches. *Nations and Nationalism*, 18 (1), 2-10.
- Calhoun, Craig (2013). *Nationalism*. Translated by Mohammad Rafi Mehrabadi. Tehran: Ashian publication.
- Calhoun, Craig (2020). *Nations Matters*. Translated by Mohammad Reza Fadaei. Tehran: Shirazeh-e-ketab Publication.
- Corbin, Henry (2015). *History of Islamic Philosophy*. Translated by Javad Tabatabai. Tehran: Minooye Kherad Publication.
- Corbin, Henry (2018). *Spiritual and Philosophical Perspectives of Iranian Islam*.

- Translated by Anshallah Rahmati, Volume 1, Tehran: Sophia publication.
- D. Smith, Anthony (2004). *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Translated by Mansour Ansari, Tehran: Tamdon-e- Irani publication.
- Daryaei, Touraj (2004). *Sasanian Empire*. Translated by: Morteza Saqib Far, Tehran: Qoqnoos Publication.
- Daryaei, Touraj and Reza Khani, Khodadad (2017). *Iranshahr and the Sassanid World*. Translated by Maryam Bijvand, Tehran: Morwarid Publication.
- Ebrahimi, Reza (2016). *The Emergence of Iranian Nationalism*. Translated by Hasan Afshar, Tehran: Markaz publication.
- Fry, Richard (1984). *The Golden Age of Iranian Culture*. Translated by Masoud Rajabnia, Tehran: Soroush publication.
- Fukuyama, Francis (2016). *Political Order and Political Decay*. Translated by Rahman Qahremanpour, Tehran: Rowzaneh Publications.
- Fukuyama, Francis (2018) *Identity*, translated by Rahman Kahramanpour, Tehran: Rowzaneh Publications.
- Fukuyama, Francis (2018). Why National Identity Matters. *Journal of Democracy*, 29(4), 5-15.
- Gellner, Ernest (2009). *Nationalism*. Translated by Seyyed Mohammad Ali Taghvi, Tehran: Markaz Publishing.
- Gellner, Ernest (2020). *Nations and Nationalism*. Translated by Abolfazl Minoyifar, Tehran: Gam-e-Nou Publishing.
- Gnoli, Gherardo (2008). *The Idea of Iran; A Research on the Origin of the Name of Iran*. Tehran: Pejoh Cultural and Art Institute.
- Gnoli, Gherardo (2017). *The Formation of the Idea of Iran and Iranian Identity in Ancient Iran. Quoted from the Book Iranian Identity from Ancient Times to the End of Pahlavi*. Ashraf, Ahmad, Translated by Hamid Ahmadi, Tehran: Ney publication.
- Greene, Niall (2020). *Love of Strangers; Jane Austen's story of six Iranian students in England*. Translated by Amir Mehdi Haqiqat. Tehran: Cheshme Publishing House.
- Griffiths, Martin (2014). *Encyclopedia of International Relations and World Politics*. Translated by Alireza Tayeb, Tehran: Ney Publishing.
- Herman, David (2013). *Basic Elements of the Narrative*. Translated by Hossein Safi, Tehran: Ney Publication.
- Hobsbawm, Eric (1400). *Nations and Nationalism Since 1780*. Translated by

- Mehdi Saberi, Tehran: Cheshme Publication.
- Irwin, Robert (2020). *Dangerous knowledge Orientalism and its Discontents*. Translated by Mohammad Dehghani. Tehran: Mahi Publishing.
- Legoff, Jacques (2019). *Heroes and Marvels of the Middle Ages*. Translated by Abai and Maryam Beigi, Tehran: Rowzaneh Publications.
- Mayer, Frederickw (2019). *Narrative Politics: Stories and Collective*. Translated by Elham Shushtrizadeh. Tehran: Atrah publication.
- Meskoob, Shahruxh (1989). *Nationality and Language*. Paris: Khavaran Publications.
- Minovi, Mojtaba (1993). *Ferdowsi and His Poetry*. Tehran: Tos Publication.
- Moin, Mohammad (2014). *Mazdisna and Parsi Literature*. The First Volume. Tehran: Tehran University Press.
- Ozkirimli, Umut (2018). *The Latest Debates about Nationalism*. translated by Taher Asgharpour. Tehran: Negahe Moaser publication.
- Ricoeur, Paul (1986). *Du texte à l'action*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, Paul (2015). *Ideology, Ethics, Politics*. Translation: Majid Akhgar. Tehran: Cheshme publication.
- Roberts, Jeffrey (2010). *History and Narration*. Translated by Jalal Farzaneh Dehkordi, Tehran: Imam Sadegh University.
- Searle, John (2020). *The Construction of Social Reality*. Translated by Maysam Mohammad Amini, Tehran: Nashre-e-nou publication.
- Smith, Anthony (1986). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Smith, Anthony (2014). *Nationalism and Modernism*. Translated by Kazem Firouzmand. Tehran: Sales publication.
- Tabatabaei, Seyyed Javad (2012). *Reflections on Iran, Volume II: The Theory of the Rule of Law in Iran*. Part II: The Theoretical Foundations of Constitutionalism, Tehran: Minooye Kherad publication.
- Tabatabaei, Seyyed Javad (2018). *Nation, State and Rule of Law*. Tehran: Minooye Kherad publication.
- Tabatabai, Seyyed Javad (2016). *Reflections on Iran, first volume; An introduction to the theory of Iran's decline*. Tehran: Minooye Kherad Publication.
- Tabatabai, Seyyed Javad (2016). *Sociological Ignorance*. *Siyasat nameh Journal*, Vol. 7, p. 27.
- Taghizadeh, Hassan (1996). *Taghizadeh to Nasrullah-e- Entezam, in London Letters from Taghizadeh's Embassy Period, To Iraj Afshar's Efforts*. Tehran: Farzan Rooz publication.

Tavakoli-Targhi, Mohammad (2018). *Vernacular Modernity and The Rethinking of History*. Tehran: Pardis-e-danesh publication.

Viroli, Maurizio (1400). *For Love of Country*. Translated by Mehdi Nasrolah Zadeh. Tehran: Bidgol publication.

اهمیت تخیل اجتماعی در سیاست و نسبت آن با ادعای تصویری بودن ملت ایران

* سید نوید کلهرودی^۱

۱. دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/apidetails/A97E5837FB4F8DBA/2%

<https://doi.net/dor/20.1001.1.1735790.1401.17.2.5.7>

چکیده

برخی پژوهشگران اروپایی بر این نظرند که مفاهیمی همچون ملت و ناسیونالیسم، مفاهیمی جدید هستند که از قرن هجدهم به این سو شکل گرفته‌اند. طراحان این دیدگاه، استدلال می‌کنند که این مفاهیم تا پیش از اقدام روشنفکران و حکومت‌ها به بازسازی و برکشیدن آن‌ها از دل تاریخ و استفاده سیاسی از آن‌ها، وجود نداشته‌اند. در مورد ایران نیز، برای نمونه، ضیاء ابراهیمی در کتاب خود با عنوان «پیدایش ناسیونالیسم ایرانی» بحثی را با عنوان «ناسیونالیسم بی‌جاساز» مطرح می‌کند. به نظر او، روشنفکران ایرانی تلاش کرده‌اند تا ایران را در یک فرایند ایدئولوژیک، بی‌مکان و بی‌جا تصور کرده و با اروپا، و نه اعراب، پیوند دهند و این فرایند با نژادپرستی و نگرش‌های نازیستی و عرب‌ستیزی ایرانیان آمیخته بوده است. این مقاله نشان می‌دهد که مفاهیمی همچون تخیل اجتماعی و روایت‌گری، موجب قوام هویت ملی و به تبع آن، دولت-ملت ایران شده‌اند. تخیل، در معنایی که توضیح خواهیم داد، همواره نزد ایرانیان دارای جایگاه ویژه‌ای بوده و نقش بنیادینی در شکل‌دهی به هویت ایرانیان داشته است و در رویارویی ایرانیان با جهان مدرن در آستانهٔ مشروطه، نوعی درک مدرن از ملت را شکل داده است. ابراهیمی، ضمن داشتن خطاهای روشی، درک درستی از تاریخ ایران نیز ندارد و بررسی ایران در چارچوب دیدگاه‌های اروپایی نیز اشتباه دیگر وی به‌شمار می‌آید.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۳/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۶

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

ایران، تخیل، تخیل اجتماعی، هویت ملی، ضیاء ابراهیمی

* نویسنده مسئول:

سید نوید کلهرودی

پست الکترونیک: navidkalahroudi@ut.ac.ir

مقدمه

ایران امروز، همچون همیشه تاریخ خود، کانون درگیری‌ها و ستیزهای گوناگون است و به سبب فقدان حکمرانی خوب و ناتوانی در اداره برخی از امور، بعضی از بحران‌هایش نسبت به گذشته، فزونی نیز یافته‌اند. اگر بپذیریم که یکی از مهم‌ترین عناصر قوام‌دهنده یک ملت در جهان مدرن، مفهوم «دولت-ملت» است، می‌توانیم این نکته را نیز قبول کنیم که ما به دلایل پرشماری نتوانسته‌ایم یک دولت-ملت قوی داشته باشیم. گرفتار شدن کشور در چنبره بحران‌هایی همچون درگیری‌های قومی، جدایی‌طلبی، دولت‌های ضعیف و ناکارآمد، بحران بی‌اعتمادی ملت به حکومت، شکاف گسترده میان حکمرانان با مردم، و ناتوانی در تشخیص دقیق مفهوم مصلحت عمومی، از جمله مشکلات ایران امروز به‌شمار می‌آیند و در این میان، به‌کارگیری اسلوب‌های غربی برای بررسی تاریخ ایران، گاهی به اشتباه‌های بنیادینی در بررسی و تبیین هویت ملی ایرانیان می‌انجامد. این نگاه که پهنه گسترده‌ای از دیدگاه‌ها را در خود جای داده است، شرایط ایران را با تأثیرپذیری از دیدگاه‌های مدرن و اروپایی و از آن زاویه بررسی می‌کند و به‌ویژه درباره ناسیونالیسم و ملی‌گرایی بر این نظر است که ایران، یک جعل تاریخی است و در گذشته چنین کشوری با این مختصات وجود نداشته است و همه این ادعاها، برساختی هستند که از دوران رضاشاه شکل گرفته‌اند. این نگاه که در گذشته نیز وجود داشت، بیشتر از سوی فعالان سیاسی و جدایی‌طلبان ترویج می‌شد و تنها رنگ‌وبوی تاریخی داشت، اما در طول چند سال گذشته سر و شکلی تازه و به‌ظاهر آکادمیک نیز به‌خود گرفته است. این پژوهش‌ها، از تحقیقات اروپایی درباره چگونگی شکل‌گیری ملت و حس ناسیونالیستی در غرب تأثیر پذیرفته‌اند که به‌طور طبیعی، پاسخی است به روند تحولی که در آنجا رخ داده است و الزاماً قابل تعمیم به نقاط دیگر جهان نیست. مشکل و مسئله اساسی، به‌کارگیری همین چارچوب نظری غربی نادرست برای تحلیل ایران است. مسئله بنیادینی که هنوز در میان پژوهشگران اروپایی نیز مطرح است، این است که آیا ملت‌ها واقعاً یک امر ابداعی، متأخر، و جعلی هستند، یا اینکه از گذشته وجود داشته‌اند؟ آیا می‌توان وجود ملت‌ها را به‌طور کلی منکر شد و آن‌ها را ساخته دست دولت‌ها دانست و با این پیش‌فرض بر متأخر بودن و نه ازلی بودن آن‌ها تأکید کرد؟ صرف‌نظر از این مباحث، ملت‌ها در جهان امروز چه جایگاهی دارند و چرا باوجود همه تلاش‌های نظریه‌پردازان پست‌مدرن، چپ، و جهان‌وطن‌گرا، در زمین واقعیت، هنوز هم ملت-دولت‌ها مهم‌ترین بازیگر جهان سیاست به‌شمار می‌آیند؟ و در این میان، چه

تفاوتی میان سرشت و سرنوشت شکل‌گیری ملت و هویت ملی در اروپا و کشورهای دارای تمدن‌های کهن و باستانی، همچون ایران، وجود دارد؟ در واقع، باید گفت آنچه در طول تاریخ ایران رخ داده است با سرنوشت اروپایی که ملت و دولت در آن به‌درستی توسط دولت‌ها ساخته شده است، تفاوت دارد. اما در ایران در مقاطعی حتی در نبود دولت یا باوجود دولت‌های متخاصم و اشغالگر نیز هویت ملی و ملت تداوم داشته‌اند؛ بنابراین، چنین موضوع و تفاوت بزرگی نیازمند توضیح است؛ توضیحی مبتنی بر جایگاه تخیل در سیاست که معتقدیم، می‌توان آن را روبه‌روی دیدگاه ضیاء ابراهیمی قرار داد.

ضیاء ابراهیمی، دانشیار تاریخ کینگرکالج لندن، در اثر خود بر این نظر است که ناسیونالیسم بی‌جاساز دو مؤلفه اساسی دارد که عبارتند از: باستان‌گرایی و عرب‌ستیزی (ابراهیمی، ۱۳۹۶). ابراهیمی، به‌زعم خود، با بهره‌گیری از دیدگاه اندرسون، توضیح می‌دهد که ایرانیان ملی‌گرا مدعی بوده‌اند که خود را به‌لحاظ نژادی و زبانی، جاکن کرده‌اند و از سر تصادف در میان اعراب و سرزمین‌های اسلامی زندگی می‌کنند. وی بر این نظر است که آخوندزاده، جلال‌الدین میرزا، و کرمانی، به‌عنوان اصلی‌ترین نظریه‌پردازان این ناسیونالیسم بی‌جاساز، در پی آرمانی‌سازی ایران پیش از ورود اسلام بوده‌اند.

نگارنده نوشتار حاضر تلاش کرده است توضیح دهد که نگاه و نظر ضیاء ابراهیمی (به‌عنوان نمونه موردی) که از دیدگاه نظریه‌های اروپایی و مدرن به مفهوم ایران نگاه می‌کند، دچار دو نوع خطاست. خطای نخست، خطای روشی است؛ زیرا بر این نظریه که ابراهیمی از دیدگاه‌های مدرن اروپایی برای بحث درباره‌ی هویت ملی ایرانیان استفاده کرده است که، به‌زعم ما، اشتباه است و دومین خطای وی، شناخت بسیار سطحی، سلیقه‌ای، و نادرست از تاریخ ایران، روشنفکران ایرانی، و رساله‌های آن‌هاست. در مقابل، در اینجا برای توصیف آنچه بر ایران رفت تا از دل واقعیتی کهن، هویت ملی مدنی را برای خود برساند، معتقد به برجسته‌سازی عنصری مهم در سیاست هستیم و آن، اهمیت عنصر تخیل در سیاست و جایگاه روایت و هویت جمعی است؛ به‌این معنا، می‌توان نشان داد که نه تنها آنچه ایرانیان بر ساخته‌اند، جعل نیست، بلکه هویت ملی ایرانی بر مبنای عناصری از تخیل سازمان یافته است که بر عناصری از واقعیت ایران سوار شده‌اند و به‌این ترتیب، بر این نکته نیز پای می‌فشاریم که ابراهیمی حتی درک درستی از بحث اندرسون در کتاب معروفش نیز نداشته است. در یک کلام، ایران در این نوشته، تنها مفهومی جغرافیایی نیست، بلکه می‌توان به این واژه به‌مثابه مفهومی تصویری نیز نگریست.

۱. پیشینه پژوهش و بررسی مفاهیم

تمرکز این مقاله بیش از هر چیز بر توضیح این موضوع است که ناسیونالیسم و ملت در غرب چگونه شکل گرفتند و در ایران، چطور با نحوه شکل‌گیری متفاوتی از این پدیده‌ها روبه‌رو هستیم.

۱-۱. ملت و ناسیونالیسم

در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان گفت، واژه «ملت» یا براساس مصداق‌های عینی تعریف می‌شود، یا بر پایه مصداق‌های ذهنی (اگرچه ممکن است بتوان این واژه را براساس هردوی این‌ها نیز شرح داد). نگاه عینی به ملت، حالتی است که ملیت معمولاً بر پایه اشتراک اعضا در عناصری مانند زبان و قومیت و مذهب و نژاد و تبار مشترک و همچنین، فرهنگ مشترک تعریف می‌شود (گریفتس، ۱۳۹۴: ۹۲۰).

درباره منشأ پیدایش ملت‌ها نیز پاسخ‌های متفاوتی ارائه شده است که می‌توان آن‌ها را به‌طور کلی در قالب سه نگرش گوناگون دسته‌بندی کرد^(۱). روایت نخست، روایتی است ملت‌گرا یا رومانیتیک^(۲). این نگاه به ملت‌ها از اواخر قرن هجدهم در اروپا و آمریکا مطرح شد و البته بیشتر در آلمان و با دیدگاه‌های نژادی گره خورد. روایت دوم، روایت مدرن و پست‌مدرن است. این روایت‌ها از شکل‌گیری مفهوم ملت، واکنشی به فضای جنگ‌های جهانی و به‌ویژه مفهوم نژادپرستی بودند (اشرف، ۱۳۹۷: ۲۹). این نگرش در حالت افراطی خود، گذشته تاریخی ملت‌ها را نفی می‌کند. برخی از نظریه‌پردازان مدرن و پست‌مدرن بر این نظرند که ملت، یک مفهوم برساخته و دست‌آورد جهان جدید است. سرانجام، نگرش سوم، نگرش تاریخ‌نگر است. این روایت، هویت ملی را مقوله‌ای متعلق به عصر جدید می‌داند و عطف‌بماسبق کردن آن را نمی‌پذیرد. در این نگاه، ملیت نه برآمده از ذات‌گرایی رمانتیک است و نه البته برآمده از دیدگاه‌های پست‌مدرن. مروجان دیدگاه تاریخ‌نگر، «بر ریشه‌های تاریخی اجتماعات قومی فرهنگی تأکید می‌کنند» (اشرف، ۱۳۹۷: ۳۹). در این نگرش، ملت‌ها شکل گرفته از دل فرایندهای تاریخی بلندمدت هستند.

در پژوهش حاضر بر دیدگاه چند نظریه‌پرداز مطرح مدرن متمرکز شده‌ایم تا نشان دهیم که نگاه و نگرش آن‌ها درباره پدیده ملت و ناسیونالیسم چیست. با بررسی این ادبیات پژوهشی به‌خوبی درخواهیم یافت که عناصر بنیادین نگرش مدرن‌ها به دو مفهوم ملت و ناسیونالیسم

چیست و چرا گرده برداری یا تأثیر پذیری از این نگرش‌ها برای ارائه هر تحلیلی درباره ایران، نادرست است.

۱-۱-۱. ارنست گلنر^۱

ارنست گلنر، ناسیونالیسم را مرامی سیاسی می‌داند که بر مبنای آن، تشابه فرهنگی، اساسی‌ترین نوع پیوند اجتماعی به‌شمار می‌آید (گلنر، ۱۳۸۸: ۸). وی بر این نظر است که نظریه پردازان ملی‌گرایی به دو دسته کلی نوین‌گرایان و دیرینه‌گرایان تقسیم می‌شوند. گلنر خود را جزو گروه نخست دانسته و ملی‌گرایی را امری نوین به‌شمار می‌آورد که از دل پدیده صنعتی شدن زاییده شده است. او بر این نظر است که بشر به‌طور کلی سه دوره زندگی را طی کرده است: پیشاکشاورزی، کشاورزی، و صنعتی.

به‌زعم گلنر، ملی‌گرایی یک نظریه سیاسی است که بر هماهنگی میان رژیم سیاسی و ملت استوار است (گلنر، ۱۴۰۰: ۲۳) و ملت در جایی پدیدار می‌شود که پیشتر، دولت به وجود آمده باشد (همان، ۲۸). گلنر به ازلی بودن ملت اعتقاد ندارد و از همین رو، دارا بودن ملیت را ویژگی ذاتی بشر نمی‌داند و بر این نظر است که نبود ملت، ناممکن نیست. نظریه گلنر به‌طور خلاصه بر این اصل استوار است که بشر با ورود به مرحله صنعتی، مدرن شد. وی جامعه مدرن را شبیه ارتش می‌داند و بر این نظر است که در جامعه مدرن همه مردم دارای ویژگی‌ها و توانایی‌های مشخصی هستند. در این جامعه، به سبب رشد جمعیت و شکل‌گیری مناسبات جدید شغلی و حاکم شدن سبک نوینی از زندگی، دیگر یکایک مردم، یکدیگر را نمی‌شناسند؛ بنابراین، دولت به مفاهیم مشترکی نیاز دارد که مانند چسب این مردم را به یکدیگر پیوند بزند. به تعبیر دیگر، مشروعیت آمریت دولت در گرو این است که اعضای یک گروه، دارای فرهنگ مشترک باشند که نام دیگر آن، ملت بودن است (گلنر، ۱۳۸۸: ۸) و از همین رو، تعیین یک استاندارد برای زبان، وجود نهاد آموزش عمومی، آن هم در سطحی وسیع، لازم خواهد بود (گلنر، ۱۴۰۰: ۶۹)؛ بنابراین، وی شکل‌گیری ملت و ناسیونالیسم در اروپا را نه یک امر ذاتی، بلکه ناشی از ضرورت صنعتی شدن جوامع می‌داند. ملی‌گرایی از این دیدگاه کوششی است برای هماهنگ‌سازی فرهنگ و جامعه سیاسی.

1. Ernest Gellner

۲-۱-۱. اریک هابسبام^۱

هابسبام نیز همسو، و چنان‌که خود می‌گوید، در برخی موارد متأثر از گلنر است. او نیز بر این نظر است که ملت‌ها، عمر درازی ندارند و معنای مدرن ملت، نهایتاً به سده هجدهم بازمی‌گردد (هابسبام، ۱۴۰۰: ۱۳). او ملت‌ها را چونان تازه‌واردانی نوپا می‌داند و بر این نظر است که هیچ معیار بسنده‌ای برای اینکه به کدام‌یک از انبوه جمعیت‌های انسانی لقب ملت بدهیم، نداریم. او بر این نظر است که ملت، مفهومی مصنوعی، ابداعی، و زاینده‌شده از دل مهندسی اجتماعی است و ملت‌ها از بالا ساخته می‌شوند (همان: ۱۱). برپایه نظر هابسبام، ملت مدرن، امری تازه است، اما اینکه هویت ملی، امری طبیعی، ابتدایی، و دائمی است، توسط دولت‌ها در ذهن مردم جانداخته شده است؛ چنان‌که گویی هویت بر تاریخ مقدم است؛ از همین رو، وی تلاش می‌کند نشان دهد که مفهوم ملت، عمر تاریخی چندانی ندارد و معنای قدیم آن، حاکی از واحدی قومی بوده است، اما در عصر جدید، به معنای اتحاد و استقلال سیاسی به‌شمار می‌آید (همان: ۳۰). او شکل‌گیری ملت و ناسیونالیسم را ناشی از سیاست‌های صنعتی و مرکانتیلیستی می‌داند و بر این نظر است که رشد اقتصادی اساسی بر مبنای تکیه دولت بر مرزهای سرزمینی پدید آمده است (همان: ۳۷). همچنین، او شکل‌گیری ملت مدرن را واکنشی به خلأ عاطفی به‌جای مانده از عقب‌نشینی، تجزیه، یا فقدان اجتماعات و شبکه‌های انسانی می‌داند که در نتیجه مدرنیته از بین رفته‌اند (همان: ۶۲-۶۱). هابسبام با هر نوع زبان ملی‌ای مخالف است و آن را برساخته‌ای نیمه‌مصنوعی می‌داند که ابداع شده است.

۳-۱-۱. مائوریسیو ویرولی^۲

ویرولی بر این نظر است که مفاهیمی همچون عشق به میهن، وفاداری به ملت، وطن‌پرستی، و ملی‌گرایی با یکدیگر یکسان نیستند و باید از یکدیگر تفکیک شوند. ویرولی در اثر خود با عنوان «برای عشق به میهن»، تاریخ تحول این مفاهیم را به تفصیل بررسی کرده و توضیح می‌دهد که از عصر باستان تا دوران معاصر، چگونه مفاهیمی همچون وطن‌پرستی، پاتریا، جمهوری خواهی، فضیلت فردی و جمعی، آزادی و وطن‌دوستی، دچار تغییر و تحول شده‌اند. او

1. Eric Hobsbawm

2. Maurizio Viroli

توضیح می‌دهد که ملی‌گرایی در اروپا و در قرن هجدهم برای دفاع، تحکیم وحدت، و همگونی فرهنگی و زبانی و قومی ساخته شد (ویرولی، ۱۴۰۰: ۱۳). او با تفکیک وطن‌پرستی و ملی‌گرایی، توضیح می‌دهد که ملی‌گرایی در پی نوعی وحدت معنوی و فرهنگی میان مردم، و وطن‌پرستی، در پی وفاداری به کشور و شاه است و می‌تواند دارای ویژگی‌های سرکوب‌گرایانه و تبعیض و تغلب باشد. همچنین، ویرولی، وطن‌پرستی را دل‌سپاری به یک مکان خاص و شیوه خاصی از زندگی می‌داند که بر پایه آن، فرد باور دارد که بهترین در جهان است، با این تفاوت که به نظر او، وطن‌پرست واقعی، علاقه‌ای به تحمیل نگرش خود به دیگران ندارد (همان: ۱۵). او با اشاره به نگاه اندرسون، بر این نظر است که ملی‌گرایی از دل ترس و نفرت از یک دیگری بزرگ شکل نگرفته است، بلکه ملت‌ها دارای ویژگی‌های عشق‌برانگیزند و شعر، نثر، موسیقی، و هنرهای تجسمی ملی‌گرایانه، همه از عشق سخن می‌گویند. ویرولی در نقد دیگر مفسران ناسیونالیسم به نکته مهمی اشاره کرده و بر این نظر است که آن‌ها روش اندرسون را نفهمیده‌اند و تنها یک واژه ابداع را از اندرسون وام گرفته و نگاه خود را بر آن تحمیل کرده‌اند.

۴-۱-۱. کریگ کلّهون^۱

کلّهون بر این نظر است که ملی‌گرایی، نخست در انقلاب‌ها و جنگ‌های استقلال‌طلبانه ظاهر شده است (کلّهون، ۱۳۹۲: ۱۴). او برخلاف شارحان دیگر ناسیونالیسم، ملی‌گرایی را یک واقعیت می‌داند که بر مبنای آن، مرزها و حاکمیت ملی کشورها شکل گرفته‌اند و ملی‌گرایی مورد توجه است، به این سبب که به هویت جمعی مردمان اهمیتی بنیادین می‌دهد و همچنین، دارای بار عاطفی است (همان: ۱۶). او واژه ملت را کلمه‌ای قدیمی می‌داند که پیش از عصر جدید، تنها به معنای مردمانی بود که به وسیله زادگاه و فرهنگ مشترک با یکدیگر پیوند داشتند (همان: ۲۹). کلّهون با ارنست گلنر مخالف است و بر این نظر است که ملی‌گرایی، تنها یک آیین و یک امر سیاسی نیست، بلکه روش سخن گفتن، اندیشیدن، و عمل کردن است؛ درحالی‌که تعریف گلنر این مسائل را نادیده می‌گیرد و محدود است.

کلّهون، ملت‌ها را محصول مسئولیت مشترک جمعی می‌داند. او با نقد جدایی‌طلبی و رویکرد جهان‌وطنی، بر این نظر است که جست‌وجوی هر نوع سیاست پساملی، خطرناک است؛ زیرا بنیان بسیاری از دموکراسی‌های واقعا موجود در ملت‌دولت‌ها نهفته است؛ به بیان

1. Craig Calhoun

روشن‌تر، این ملت‌ها هستند که همبستگی را می‌سازند و از دل ملی‌گرایی به نوعی دموکراسی و همچنین، عدالت توزیعی دست پیدا می‌کنند (کلهون، ۱۴۰۰: ۱۳). او در نظری بدیع، معتقد است، بسیاری از مؤلفه‌های ملت مدرن، بسیار پیشتر از عصر مدرن نیز وجود داشته‌اند (همان: ۲۱). وی همچنین با هر نوع تفسیر قوم‌گرایانه، به‌عنوان ریشه‌شکل‌گیری ملت، مخالف است و بر این نظر است که «دامنه نفوذ زبان و فرهنگ مشترک از پیوندهای نسبی فزاینده‌تر می‌رفته است» (همان: ۲۲). او نیز با اشاره به نگاه اندرسون توضیح می‌دهد که جعلی دانستن هویت ملی و تأکید بر جعل و ابداع سنت‌ها، اشتباه است؛ زیرا، باعث می‌شود که سرشت تاریخی و همبستگی ملت‌ها را نادیده بگیریم (همان: ۵۴). سنت از نظر کلهون، نوعی بازتولید فرهنگی و جهت‌گیری عملی برای هر نوع کنش ملی است و ملت‌گرایی برپایه سنن ساخته می‌شود و تأکید بر این امر، به این معنا نیست که ملت‌گرایی، اوهامی است عاری از تحلیل‌های واقع‌بینانه. کلهون، ملت‌گرایی را سازه‌ای روایی می‌نامد که تاریخشان همچون شخصیت‌های رمان در قالب داستان و حکایت پدیدار می‌شود (همان: ۹۹). او در نهایت در پاسخ به این ادعا که سنت‌ها، جعلی‌اند پاسخ می‌دهد که نخست اینکه، همه سنت‌ها، ایجابی هستند و هیچ‌یک واقعاً ازلی نیستند و دوم اینکه تمام سنت‌ها، دستخوش ستیز درونی و پیوسته در حال بازشکل‌گیری نهان و آشکار هستند (همان: ۱۰۲).

۵-۱-۱. آنتونی اسمیت^۱

آنتونی اسمیت بر این نظر است که میان گذشته و واقعیت سنت‌های قومی، ارتباط و پیوستگی وجود دارد (اسمیت، ۱۹۸۶). براین اساس، چیزی به نام جعل وجود ندارد، بلکه هویت‌های ملی در همه‌جا داستان مخصوص به خود را دارند و تاریخ‌های گوناگون ویژه خود را به وجود آورده‌اند. اسمیت توضیح می‌دهد که ملت‌ها، ازلی یا طبیعی نیستند، اما برخی ملت‌ها، ریشه در تاریخ باستانی دارند. او ملت‌ها را مقوله‌های بلندمدتی می‌داند که همواره بازسازی می‌شوند و هر ملتی برای دوام خود به هسته‌های قومی، موطن، قهرمان، و اعصار طلایی نیاز دارد (همان: ۲۱۶).

اسمیت در اثر دیگر خود، نقش عناصر نمادین در زبان و ایدئولوژی و نسبت آن‌ها با ناسیونالیسم را بررسی می‌کند و توضیح می‌دهد که ناسیونالیسم، بیشتر به یک نوع ایدئولوژی شبیه است، اما همچون یک جنبش اجتماعی، با زبانی نمادین و ریشه‌های مختلف، ظهور و

1. Anthony D. Smith

بروز پیدا می‌کند. از دید اسمیت، همه ملت‌ها دارای بنیادهای مقدس هستند و ناسیونالیسم، همچون یک مذهب سیاسی، به زیست خود ادامه می‌دهد و هویت ملی، یکی از سنگ‌بناهای نظام جهانی معاصر است (اسمیت: ۱۳۸۳).

۶-۱-۱. بندیکت اندرسون^۱

اندرسون، ملت را همچون خانواده بزرگی می‌داند که هیچ‌یک از اعضایش از پیش همدیگر را ندیده‌اند (اندرسون، ۱۳۹۱). بنابر دیدگاه وی، این فرایند از دل سرمایه‌داری و ارتباط آن با صنعت چاپ و نشر کاغذ و کتاب آغاز شد. او بر این نظر است که رمان‌ها و روزنامه‌ها در این زمینه، نقش بنیادینی داشته‌اند. روزنامه‌ها و کتاب‌ها با گسترش و پیشرفت صنعت چاپ، به تعبیر اندرسون، نوعی از مناسک توده‌ای مشترک را ایجاد کردند؛ بنابراین، رمان‌ها و داستان‌ها از این قابلیت برخوردار بودند که به آهستگی، اما پیوسته، در واقعیت نفوذ کنند و اعتماد فراوان جماعت را شکل دهند (اندرسون، ۱۳۹۱: ۷۹).

اندرسون در نوشته دیگری این نقد را به ارنست گلنر وارد می‌کند که وی متوجه منظور او از تصور و تخیل نشده است. او به این نکته اشاره می‌کند که گلنر، ابداع را نه با تخیل و ایجاد، که با جعل و تحریف یکسان دانسته است (اندرسون، ۱۹۹۶: ۶).

در مجموع، باید گفت که ملی‌گرایی، بن‌مایه جهان کنونی ما را ساخته است و از آن گریزی نیست؛ هویت‌های ملی پایدارند؛ زیرا، ملی‌گرایان با «یکسان‌سازی زبانی، فرهنگی، و سیاسی، عمیقاً در خودشناسی مان اثر گذاشته‌اند و بدون ملی‌گرایی نمی‌توانیم به پرسش من کیستم، پاسخ دهیم (اوزکریملی، ۱۳۹۸: ۶۸).

۲-۱. بی‌جاسازی و مدرن بودن مفهوم ایران

رضا ضیاء ابراهیمی، در کتابی با عنوان «پیدایش ناسیونالیسم ایرانی»، بر اصطلاح بی‌جاسازی تأکید دارد و با بررسی اندیشه‌های افرادی همچون آخوندزاده تلاش کرده است این نگاه به مفهوم ناسیونالیسم را برجسته کند. از دید ابراهیمی و در نگاهی که او منتقد آن است، تأکید می‌شود که ایران همیشه بوده است، عظمت ایران متعلق به دوران پیش از اسلام است، مشکل ایران، انحطاط ناشی از ورود اسلام به ایران بوده است و سرانجام اینکه، ایرانیان با اروپایی‌ها،

1. Benedict Anderson

ویژگی‌های مشترک نژادی دارند و به سبب جبر جغرافیایی، کشورشان در مکان اشتباهی قرار گرفته است. ابراهیمی توضیح می‌دهد که روشنفکران با فرایندی از بی‌جاسازی تلاش کرده‌اند ایران را به گونه‌ای دیگر تصور و جعل کنند^(۳) (ابراهیمی، ۱۳۹۶).

۲. بحث اصلی و مشکلات روشی کتاب ابراهیمی

چرا ابراهیمی، شرایط ایران را با چنین رویکرد و نگاهی تحلیل می‌کند؟ به نظر می‌رسد، چند دلیل برای این موضوع وجود داشته باشد که از جمله آن‌ها می‌توان به تحلیل ایران از دریچه شرق‌شناسی و مباحث اروپایی، تأثیرپذیری از طیف گسترده دیدگاه‌های مدرن درباره شکل‌گیری ملت و ناسیونالیسم، عدم شناخت دقیق تاریخ ایران و به تبع آن، نبود شناخت از چگونگی تفاوت و سیر تطور شکل‌گیری ملت در ایران و اروپا و سرانجام، داشتن نگرش منفی درباره مفهوم تخیل، به عنوان عاملی مهم در شکل‌گیری ملت‌ها، اشاره کرد. در ادامه تلاش کرده‌ایم هریک از این مفاهیم را توضیح داده و در خلال آن، کاستی‌های این دیدگاه‌ها (دست‌کم زمانی که از آن‌ها برای بررسی ایران استفاده می‌شود) را بررسی کنیم.

۱-۲. شرق‌شناسی و تحلیل اروپایی ایران

می‌دانیم که بخش عمده شناخت اولیه ایرانیان از تاریخشان در سده‌های اخیر، وام‌دار تلاش تاریخ‌نویسان، باستان‌شناسان، و پژوهشگران اروپایی است. در واقع، در سال‌هایی که ایران، غرق در تاریکی بود، پژوهشگران غربی، نخستین پژوهش‌ها درباره تاریخ ایران باستان را انجام دادند. همین نکته سبب شد که تاریخ‌نویسی غربی به یگانه اسلوب بررسی و پژوهش درباره تاریخ ایران تبدیل شود؛ اسلوبی که برای تاریخ‌نویس و فکر اروپایی مناسب است. این نکته‌ای است که کمتر به آن توجه شده و تنها افرادی همچون جواد طباطبایی به آن اشاره‌هایی داشته‌اند. به تعبیر طباطبایی، تاریخ‌نویس غربی از دریچه‌ای به ایران نگاه می‌کند که حاصل آگاهی ملی اوست و بنابراین، برای خود او دارای وجهی است، ولی مطرح شدن نظریه‌های افرادی همچون ادوارد سعید و رویکردهای شرق‌شناسانه او - به زبان طباطبایی - تنها حاکی از نوعی نگرش «خیال‌اندیش» است و بر رویکردی روشنفکرانه دلالت دارد که بر «شرق آرمانی و نابی» ناظر است که وجود خارجی ندارد (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۱۷). وی توضیح می‌دهد که «سعید از موضع یک روشنفکر جهان‌وطن و چپ‌گرای مرفعی به نقادی از غرب می‌پردازد... موضوع وی، پیکار سیاسی بود... و دست‌کم می‌توان گفت، نتوانست موضعی در آگاهی بیرون

تاریخ‌نویسی غربی داشته باشد» (همان: ۱۷).

رابرت اروین، یکی دیگر از منتقدان سعید است که به‌طور کلی، نگرش سعید به شرق‌شناسی را رد می‌کند. اروین توضیح می‌دهد که «شرق‌شناسی از نظر سعید، نوعی گفتمان سلطه‌جویانه امپریالیسم، گفتمانی تعیین‌کننده هرآنچه در غرب می‌توان درباره شرق، به‌ویژه درباره اسلام و اعراب نوشت و اندیشید» است (اروین، ۱۹۰۰: ۱۹). از دیدگاه وی، سعید، بسیاری از شرق‌شناسان مهم و مطرح را نادیده گرفته است و مطالعات خود را به سرزمین اصلی اعراب محدود می‌کند و درباره مطالعات مربوط به ایران یا ترکیه، سخن‌چندانی نمی‌گوید (همان: ۳۳۰). به بیان روشن‌تر، اشکال بزرگ سعید این است که وی شرق را به عالم اسلام و آن‌هم به دنیای عرب فرومی‌کاهد؛ درحالی‌که نخست اینکه تمام شرق، اعراب نیستند و دوم اینکه، ایرانیان، سرشتی متفاوت و پیچیده دارند که درون جهان اسلام جای نمی‌گیرند، اما بیرون از آن نیز نیستند. درواقع، نقد گسترده طباطبایی (که نگارنده آن را از جمله معدود نقدهای روشی صحیح به روایت‌های غربی از تاریخ ایران می‌داند) به تقریباً همه نظریه‌هایی که تا پیش از او ایران را توصیف کرده‌اند، نشان می‌دهد که او از معدود مفسران تاریخ ایران است که در پی تحمیل منطقی از بیرون و سوار کردن نظریه‌ای بر ایران نیست. توجه عمیق طباطبایی به مفهوم سنت، تأییدگر همین نگاه است و تأکیدهای فراوان او بر اینکه ایران را باید از همه دستگاه‌های مفاهیم تاریخ‌نگاری غربی بیرون کشید و به‌گونه‌ای مستقل بررسی کرد، نیز همین نکته را نشان می‌دهد. نکته مهم در آثار طباطبایی، تأکید پیوسته او بر این نکته است که باید ایران را خارج از همه چارچوب‌های نظری غربی، از شرق‌شناسی گرفته تا دیدگاه‌های چپ‌گرایانه و... بررسی کرد و نویسنده موردنقد ما، یعنی ابراهیمی، دقیقاً راهی خلاف این نکته را در پژوهش خود پیموده است و اثر وی، دچار خطاهای آشکار روشی و بیش‌از‌آن، تاریخی است که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهیم کرد.

۲-۲. تأثیرپذیری از نظریه‌های مدرن درباره شکل‌گیری ملت و ناسیونالیسم و تحمیل آن بر ایران

در بالا به مهم‌ترین دیدگاه‌های نظریه‌پردازان مدرن درباره شکل‌گیری ملت و ناسیونالیسم در اروپا اشاره کردیم. نگارنده بر این نظر است که بیشتر این نظریه‌ها، حتی اگر درباره اروپا

1. Robert Irwin

درست باشند، در مورد ایران معنایی ندارند (چه در مورد چگونگی تشکیل دولت و ملت در اروپا و چه درباره راهی که برای مدرن شدن ملت‌ها پیموده شده است). صرف نظر از این بحث، این نگرش مدرن به مفهوم ملت، در خود اروپا نیز منتقدانی دارد. ما نیز از یکی از همین نقدها استفاده کرده و نشان داده‌ایم که این مفاهیم، نه تنها قابل تعمیم به ایران نیستند، بلکه در خود اروپا نیز محل تردیدند و در نتیجه، گریه برداری ابراهیمی از این عناصر و تعمیم آن برای تفسیر ایران نیز نادرست است.

یکی از بنیادی‌ترین شرح‌ها و البته نقدها بر دیدگاه‌های مدرن درباره شکل‌گیری پدیده ملت-دولت در اروپا، از آن آنتونی اسمیت و کتاب او «ناسیونالیسم و مدرنیسم» است. اسمیت در این کتاب تلاش می‌کند نظریه‌ها و رهیافت‌های مدرن درباره ملی‌گرایی را به روشی انتقادی بررسی کند. او توضیح می‌دهد که دیدگاه‌های مدرن، مدعی‌اند که ملت، امری دست‌وپاشده و یک جعل در دوران جدید است: «... ملت‌ها و ملی‌گرایی، جزء ذاتی خصلت جهان مدرن و انقلاب مدرنیته هستند» (اسمیت، ۱۳۹۴: ۲۳). او در ادامه، انواع نگاه‌های مطرح درباره ملی‌گرایی را بررسی کرده و سپس، هریک از آن‌ها را نقد می‌کند. بر این اساس، نظریه‌های پژوهشگران اروپایی درباره ملی‌گرایی در اروپا نیز لزوماً درست نیستند، چه برسد به اینکه برای تبیین ایران به کار روند. برخی از دیدگاه‌های مدرن درباره پدیده‌هایی همچون ملت و ناسیونالیسم، که ابراهیمی از آن تأثیر پذیرفته است، به شرح زیر است:

الف) مدرنیته افراد را نابسامان و سرگشته کرده و موجب از خود بیگانگی بشر شده است؛ بنابراین، ناسیونالیسم، عامل وحدت‌بخش عصر جدید است تا توده به آن چنگ بزند و تحت کنترل دولت باشد.

صرف نظر از اینکه ایران، منطق و راهی متفاوت از جهان غرب را درباره پدیده مدرنیته پیمود، می‌توان به این نکته اشاره کرد که اتفاقاً اگر چیزی بتواند سرگشتگی و بیگانه شدن انسان مدرن ایرانی را بهبود بخشد، ملیت، ریشه‌های کهن فرهنگی، و واقعیت تاریخی ملت ایران است؛ چیزی که در عمل، در اروپا وجود خارجی نداشته است؛ بنابراین، چنین رویکردی درباره ایران، محلی از اعراب ندارد؛

ب) مدرنیته، نوعی تجدید حیات قومی در شکل جدیدش است و ملی‌گرایی، توده‌ها را بسیج می‌کند و این، نیاز جهان مدرن است. ملی‌گرایی، یک امر سیاسی و خاصیت دولت مدرن است.

در پاسخ باید گفت، ملی‌گرایی، تنها یک پدیده سیاسی نیست، بلکه نوعی ملی‌گرایی فرهنگی نیز وجود دارد که اتفاقاً به تعبیر اسمیت، قدیمی‌تر از ملی‌گرایی سیاسی است. این مفهوم را در ایران می‌توان با نظریه تداوم فرهنگی نشان داد. همین‌که ایرانیان در طول تاریخ، خود را به‌طور خاص با زبان و ادبیات فارسی، بسط و تداوم بخشیده‌اند، نشان می‌دهد که چیزی در اذهان ایرانیان وجود داشته که وجود آن، ربطی به وجود دولت نداشته است. این بسط و تداوم ایران از گذشته تاکنون در حوزه‌های مختلفی نمود داشته است. در ادبیات، با پژوهش‌های ارزشمند محمد معین در کتاب «مزدیسنا» و تأثیر آن بر ادب فارسی (معین، ۱۳۹۴)، در عرفان با نوشته‌های مهم هانری کربن (کربن، ۱۳۹۵؛ کربن، ۱۳۹۸)، و در سیاست، با آثار جواد طباطبایی، خود را نشان داده است؛ بنابراین، با بهره‌گیری از تعبیر اسمیت، درباره ایران می‌توان گفت، این دولت‌ها نبوده‌اند که ملی‌گرایی را شکل داده‌اند، بلکه ملی‌گرایی بوده است که به دولت‌ها شکل داده است. به بیان روشن‌تر، ایرانیان در طول تاریخ خود، بدون وجود دولت‌ها هم وجود داشته‌اند و خود را به شیوه‌های مختلفی تداوم بخشیده‌اند. به تعبیر ریچارد فرای، ایرانیان، همچون درخت سروی بودند که خم شدند، ولی نشکستند (فرای، ۱۳۶۳). در تعبیری مشابه، شاهرخ مسکوب نیز تداوم و سرشت متفاوت ایران را این‌گونه توضیح می‌دهد که ایران، «درخت تازه‌ای بود که در آب‌وهوای اسلام پرورش یافته بود، اما بر زمین خاطره قومی خود» (مسکوب، ۱۳۶۸: ۱۵)؛

ج) چیزی به نام ملت‌های باستانی وجود ندارد و هیچ شاهد تاریخی‌ای نیست که ملت‌ها از اول بوده‌اند.

در پاسخ باید گفت، منابع فراوانی، دست‌کم درباره ایران، وجود دارند که این کشور، مردمش، نام ایران، و ایرانشهر از زمان‌های بسیار دور وجود داشته‌اند و این موضوع در موارد بسیاری ثابت شده است؛ به‌ویژه اسناد باقی‌مانده از دوره ساسانی، ما را با این موضوع کاملاً آشنا می‌کنند. گاردو نیولی (نیولی، ۱۳۸۷؛ نیولی، ۱۳۹۷) و تورج دریایی (دریایی، ۱۳۸۳؛ دریایی و رضاخانی، ۱۳۹۷) از جمله پژوهشگرانی هستند که کهن بودن، چگونگی شکل‌گیری مفهومی به نام ایرانشهر، و باستانی بودن ملت ایران را اثبات می‌کنند؛

د) بسیاری از ملت‌های اروپایی و آفریقایی جدید هستند. اشکال این گزاره نیز این است که سطح تحلیل نظریه‌پردازان مدرن را تنها به اروپا و درنهایت، به آفریقا محدود می‌کند و بنابراین، چنان‌که اشاره شد، از درک چیستی کشورهای هم‌چون ایران، ناتوان است؛

ه) ملت‌ها از دل یک نیاز فرهنگی و شکل‌گیری فرهنگی زبانی در عصر جدید زاییده شده‌اند و روشنفکران، سردمداران ساخت این ملت‌ها بوده‌اند.

در پاسخ باید گفت، هر جنبش و اتفاقی را رهبرانی هدایت می‌کنند و طبیعی است که روشنفکران و فعالانی نیز در ایران، رهبری حرکت‌ها را به‌عهده داشته‌اند و چنین امری، توضیح واضحی است و نمی‌توان آن را عاملی برای دراقلیت بودن یک موضوع، همچون شکل‌گیری دیدگاه‌های ناسیونالیستی در ایران دانست. می‌توان پذیرفت که برخی روشنفکران، جهت‌دهی‌های خاصی بر مفاهیم از پیش موجود در ایران و در عصر مدرن داشته‌اند، اما نکته ظریف همین است که در عمق وجود ایرانیان، چیزی وجود داشت که این روشنفکران از آن استفاده کردند و بنابراین، جعلی در کار نبود. در همین‌جا باید به این نکته نیز اشاره کرد که بیشتر نظریه‌پردازان مدرن با تأکید بر چنین دیدگاه‌هایی بر این نظرند که دولت‌ها با سوار کردن مفاهیم ایدئولوژیک بر مواد و کتاب‌های درسی، توانسته‌اند ملی‌گرایی و ملت بودن را جابیندازند. این نکته نیز با رجوع به دیدگاه‌های اسمیت و البته واقعیت‌های تاریخی، بسیار قابل‌رد است. اولاً باید گفت، نفس سخن مدرن‌ها در این‌باره را حتی اگر درست بدانیم، باز چنین رخدادی نمی‌تواند توجیه‌کننده اقبال و پذیرش این دیدگاه‌ها از سوی مردم باشد. به بیان روشن‌تر، مردم می‌توانند در برابر مواد تحمیلی و ارائه‌شده از سوی نظام آموزشی مقاومت کنند و آن را نپذیرند. چنان‌که در شوروی به تدریج چنین اتفاقی رخ داد؛ بنابراین، در پیوند با نکته بالا باید گفت، اگر روشنفکران ایرانی مفاهیم ملی‌گرایانه را وارد آموزش و پرورش کردند، با اتکا به پیشینه و حافظه ملی ایرانیان بود، نه چیزی جعل شده و تازه‌شکل گرفته.

و) ملی‌گرایی بر پایه دیدگاه‌های نژادپرستانه، بهره‌گیری از نظریه‌های کسانی همچون هردر شکل گرفته است و تحت تأثیر نگرش‌های رمانتیک بوده است.

باید گفت، این نکته نیز الزاماً درست نیست. نخست اینکه، رمانتیک‌گرایی، یکپارچگی و صورت‌بندی مشخصی در همه‌جا نداشت و نمی‌توان آن را به همه کشورهای تعمیم داد، و دوم اینکه اسمیت به ما نشان می‌دهد که اتفاقاً نظریه‌پردازان اولیه ملی‌گرایی، تحت تأثیر رمانتیسم نبوده‌اند؛ و سرانجام، مدرن‌ها بر این نظرند که ملی‌گرایی، تلاشی است برای سرکوب کردن اقوام و برهم زدن ساختارهای سنتی جوامع. در پاسخ باید گفت، هیچ کشوری نیست که در طول تاریخ خود، شاهد سرکوب برخی اقوام، گروه‌ها، یا طوایف نبوده باشد. تاریخ بسیاری از ملت‌های آزاده و پیشرفته غربی نیز امروز با خون و کشتارهای بی‌سابقه در گذشته پیوند خورده

است. دولت‌ها به همان تعبیر مشهور وبر، دارای انحصار کاربرد زور مشروع هستند و آن را اعمال می‌کنند و البته این کار می‌تواند گاهی به شیوه‌های اشتباه انجام شود و پیامدهای آن خود را در طولانی مدت نشان دهند؛ چنان‌که پژوهشگری این موضوع را در مورد اقوام ایرانی و رفتارهای رضاخان با آن‌ها نشان داده است (احمدی، ۱۳۹۷). نکته مهم دیگر، این است که برخلاف نظر مدرن‌ها و باز به تعبیر اسمیت، آنچه برای دولت‌ها مهم است، حفظ یکپارچگی سرزمینی و مرزها است؛ براین اساس، دولت‌ها نه می‌توانند و نه باید به تکثر فرهنگی درون کشور خود تجاوز کنند و حتی اگر چنین چیزی را نیز بخواهند، از عهده آن برنخواهند آمد؛ چنان‌که امروزه نیز همچنان گروه‌های بزرگ قومی و اقلیت‌های مختلف، حضور و بروز پررنگی دارند؛ بنابراین، در طول تاریخ ایران نیز اقوام و تکثر فرهنگی وجود داشته است؛ اما همه این اقوام، زیر یک پرچم به نام ایران، جمع شده‌اند و می‌توان گفت، تکثر فرهنگی، امری پذیرفته شده است؛ اما این کثرت، باید در قالب وحدتی به نام دولت ایران جمع شود.

۳. مشکلات تاریخی دیدگاه ابراهیمی و عدم شناخت دقیق از تاریخ ایران و شکل‌گیری مفهوم ملت^(۴)

۳-۱. تفاوت ناسیونالیسم اروپایی با سرنوشت هویت ملی ایرانی
 بندیکت اندرسون به عوامل گوناگون تأثیرگذار بر شکل‌گیری مفهوم ملت در عصر جدید اشاره کرده است؛ عامل نخست، تضعیف مفهوم مذهب و نماد مذهب، یعنی کلیسا، به‌ویژه پس از سده‌های میانه است. به این معنا و با ترجمه انجیل توسط لوتر، زبان مشترک مذهبی تضعیف شد؛ دوم اینکه در گذر زمان و به لحاظ سیاسی، امت عیسی، معنای خود را در جهان واقعی از دست داد و مردم اروپا، حس کردند که نباید زیر قیومیت پاپ، به معنای سیاسی کلمه، باشند. در واقع، ملت در اروپا یک فرض نظری بود؛ زیرا اروپایی‌ها ابتدا تحت سلطه امپراتوری مسیحی بودند و به تدریج خود را در چارچوب واحد جدیدی تعریف کردند که دولت‌های ملی نام داشت. پس ملت در معنای اروپایی آن، اعتبار جدیدی بود از امری کهن. ملت و دولت، مفاهیمی اروپایی هستند؛ چون درون اروپا، جایی برای این مفهوم دست‌وپا شد. ملی‌گرایی اروپایی، بن‌مایه شکل‌دهی به دولت در اروپای عصر جدید بود؛ به بیان دیگر، ملی‌گرایی اروپایی، نشان‌دهنده نوعی وحدت در وحدت بود؛ زیرا، با فروپاشی امپراتوری مسیحی، امت عیسی باید خود را در قالب جدیدی تعریف می‌کردند (طباطبایی، ۱۳۹۸: ۱۲۳-۱۲۱)، و این

تفاوت ناسیونالیسم اروپایی با ایرانیانی بود که از ابتدا ملت بودند؛ به بیان روشن‌تر، در ایران و با زوال اندیشه سیاسی، توانی برای تدوین مفاهیم جدید وجود نداشت، اما امر کهنی که اروپایی‌ها بر پایه آن، فرض نظری دولت را ساختند، در ایران وجود داشت. ایران و ملت، مفاهیمی موجود و به اصطلاح، قدیم بوده‌اند، از دل برساخت‌ها و مفاهیم مدرن بیرون نیامده‌اند و تحلیل، سنجش، و بررسی ایران از این دیدگاه نیز نادرست است و این، یکی از مهم‌ترین ایرادهای کار ابراهیمی است که ایران و تحولات آن را بدون در نظر گرفتن تفاوت‌های ظریف آن با اروپا بررسی می‌کند. یکی از اصلی‌ترین تفاوت‌ها، نوعی بازنمایشی در تاریخ ایران، به‌ویژه در مورد عهد قاجار است. در این دوران، برخی واژه‌ها همچون وطن، دارای بار مفهومی جدیدی شدند که تاپیش‌ازآن، سابقه نداشت و این کار به‌نوعی با استفاده از مواد و مصالح ایران باستان، یا آنچه ما آن را میراث ایران‌شهری می‌نامیم، انجام شد؛ نکته‌ای که تفاوت شکل‌گیری مفهوم ملت در معنای جدید آن را در ایران و اروپا نشان می‌دهد و ابراهیمی به آن توجه نمی‌کند. در ادامه این ادعا را به‌گونه‌ای مفصل‌تر بررسی کرده‌ایم.

به نظر می‌رسد، در سده‌های دوازدهم و سیزدهم قمری، به تدریج واژگانی همچون «ایران» و «ملت» دچار یک نوع بازپرداخت شدند؛ بازپرداختی که در دل روایت جدیدی از تاریخ، شکل می‌گرفت. این معنابخشی جدید که از پیوند متون کهن و آثار باستانی برساخته شده بود، نوعی تاریخ‌نگاری ایرانی را جایگزین تاریخ‌نویسی اسلامی کرد و ایران باستان را باشکوه جلوه داد (طباطبایی، ۱۳۹۲، ۱۳).

اکنون تاریخ، همچون یک قصه یا روایت در نظر گرفته می‌شد که ابتدا، میانه، و انتها داشت و ایران در آن کانون و مرکز بحث بود و منزلت و جایگاهی نو یافت (توکلی طرقی، ۱۳۹۷: ۱۷). این عمل روایت‌گری و تخیل را روشنفکران ایرانی انجام دادند و با استفاده از این بازتعریف تاریخ، در پی پاسخی برای بحران‌های رخ داده در ایران بودند؛ از همین رو، در آثار این روشنفکران، ایران، به‌عنوان مثال، به یک ساختمان ویران یا شاه به یک معمار برای اصلاح این وضع تشبیه می‌شد. این نوع روایت‌گری، راهی را برای ایرانیان می‌گشود که پیش‌ازآن وجود نداشت؛ به این معنا که تاریخ و روایت با استفاده از عنصر تخیل به تعریف گذشته می‌پرداختند؛ گذشته‌ای باشکوه که باید به آن توجه می‌شد و از آن به‌عنوان مواد و مصالحی استفاده می‌شد که هم وضع وقت را نقد کند و هم توشه‌ای برای حرکت به‌سوی آینده باشد. این خاطره‌سازی تاریخی، نوعی میراث بی‌زمان و قابل‌تعمیم را در اختیار ایرانیان قرار می‌داد که برآمده از دل

ایران‌شهر و میراث ساسانیان بود.

وطن در این بازاندیشی تاریخی، جایگاهی بنیادین داشت و شاه به‌مثابه پدر این وطن باید برای حفظ، تعلیم و تربیت، و رشد این وطن/ خانواده تلاش می‌کرد. نظم جدید در حال ساخته شدن، نیازمند نهادهایی بود که برای حکومت، مشروعیت تولید کنند؛ امری ناگزیر که در صورتی ابتدایی در دوره رضاشاه و سپس، به‌شکلی مدون و بوروکراتیک در دوره محمدرضاشاه رخ داد.

دگرگونی مفاهیم و بهره‌گیری از میراث ایران‌شهر، نوعی بازگشت به نگاهی واقع‌گرایانه بود. پژوهش توکلی طرقي نشان می‌دهد که با تقلیدی صرف یا نوعی واردات اندیشه‌های اروپایی به ایران روبه‌رو نبودیم. رویارویی ایرانیان با تجدد، امری با سابقه و پیچیده بود^(۵) که با نوعی برداشت فرهنگی از میراث ایران باستان همراه شد و آنچه روشنفکران ایرانی در برخورد با اندیشه‌های جدید بر ساختند، نه جعل بود و نه یکسره تقلید. باید گفت، اندیشه ایران‌شهری، مواد فکری انقلاب مشروطه را فراهم کرد و این میراث، نه جعل بود و نه امری که ناگاه رضاشاه و روشنفکران پیش و پس از او، آن را از ناکجاآباد خلق کرده باشند، بلکه آن‌ها بر واقعیتی تاریخی تکیه کردند.

نکته دیگری که در کارهای ابراهیمی و برخی دیگر از پژوهشگران درباره آن بحث می‌شود، نازیستی و فاشیستی بودن نگرش روشنفکران اولیه ایرانی و تأثیرپذیری آن‌ها از دیدگاه‌های نژادی است. این نکته نیز نکته‌ای نادرست است. نخست به این سبب که اندیشه نازیسم، ناسیونالیستی نیست، بلکه مبتنی بر نوعی فراملی‌گرایی است، این اندیشه بر مبنای نوعی نگاه نژادی شکل می‌گیرد که در واقع، از مفهومی به نام ملت عبور می‌کند. به بیان روشن‌تر: «صیانت از منافع ملی به هر قیمت، یعنی قیمتی که باید برای آن پرداخت شود، اصل مناسبات بین‌المللی است... نظریه‌ای که هیتلر دنبال می‌کرد، نام دیگری دارد که آن را تجاوز به حقوق کشورهای دیگر و برهم زدن نظام بین‌الملل می‌خوانند و این عین صیانت از منافع ملی نیست» (طباطبایی، ۱۳۹۶: ۲۷). باید گفت، دفاع از ایران، یا اگر به‌تساهل از واژه ملی‌گرایی استفاده کنیم، به معنای فاشیسم نیست، بلکه به معنای تقدم بخشیدن به منافع ملی مردمان یک کشور در برابر دیگران است.

ابراهیمی در اثر معروف خود، پیوسته بر ایده بی‌جاسازی ایران، عرب‌ستیز بودن روشنفکران ایرانی، و اعتقاد آنان به نگرش‌های نژادی و نازیستی اشاره می‌کند (ابراهیمی، ۱۳۹۶).

(، درحالی که بیشتر این گذاره‌ها نادرست است؛ به‌عنوان مثال، مجتبی مینوی، در یکی از نوشته‌هایش با هر نوع عرب‌ستیزی مخالفت می‌کند (مینوی، ۱۳۷۲: ۳۳)، یا تقی‌زاده در نقد سره‌نویسی‌های افراطی و عرب‌ستیزی می‌نویسد: «در فرهنگستان جمع شده می‌خواهند با قطع رابطه از امپراتوری عرب، داریوش را احیا و علم ساسانیان را برافرازند...» (تقی‌زاده، ۱۳۷۵: ۹۳-۹۲).

تأکید روشنفکران ایرانی بر آریایی بودن نیز لزوماً معنای نژادی و نژادپرستانه نداشته است. آریا و آریایی هر دو از واژگان کهن در زبان فارسی هستند و واژه آریا «در زبان سانسکریت به معنایی نزدیک به والاگهر یا بلندپایه و تعبیری اجتماعی بوده است نه قومی یا نژادی» (عظیمی، ۱۳۹۹: ۳۰۴)؛ بنابراین، بحث از آریایی بودن در گفتار عموم روشنفکران ایرانی آن زمان، جنبه «زبان‌شناختی-فرهنگی» داشت و «تصوری که سرامدان سیاسی ایران از معنای آریایی بودن خود داشتند، با برداشت نازی‌های آلمان و تأکید آنان بر پاسداری از پاکی خون و شرف آلمانی و... متفاوت بود (همان، ۳۰۸).

۲-۳. نقد مفهوم تخیل و غیرعقلانی بودن ملت‌ها

یکی از اصلی‌ترین ادعاهای نظریه‌پردازان مدرن درباره شکل‌گیری ملت‌ها در اروپا، تخیلی/تصوری بودن این مفهوم است. در اینجا همواره به مفهوم تخیل با نگاهی منفی نگریسته می‌شود و بر همین اساس، ملت‌ها نیز اموری برساخته، جعلی، سرهم‌بندی‌شده بر مبنای داستان‌ها و اسطوره‌ها و... و از این رو، فاقد ارزش، به‌شمار می‌آیند. چنین رویکردهایی درباره ایران نیز وجود دارد. تأکید بر اینکه داستان‌های ایرانی، خیالی بیش نیستند؛ افسانه‌اند؛ تخت‌جمشید، بنایی نیمه‌کاره است که اساساً ساخته نشده است؛ کسی از مردم ایران تا پیش از رضاخان نمی‌دانسته که چنین مملکتی وجود دارد، و... از جمله این ادعاها هستند. در پاسخ باید گفت، حتی یک نمونه وجود ندارد که در آن یک سیاسی-اجتماعی یا فرهنگی، به‌طور کامل بر مبنای عقل بنا شده باشد. تخیل و افسانه‌ها و داستان‌ها و به‌طور کلی، روایت‌گری، امور مهمی در ساخت و شکل‌دهی به سرشت جوامع انسانی هستند. در اینجا باید منظور از تخیل، اسطوره، و اهمیت تخیل و روایت و کارکرد آن‌ها در سیاست را روشن کنیم.

باید گفت، هر نظم سیاسی‌ای نیازمند یک ایدئولوژی است که لزوماً بر مواد و عناصر عقلی و استدلالی بنا نهاده نشده است، بلکه ناظر بر احساسات، عواطف، و اقناع شهروندان

است. در این سطح، دفاع از ایده‌ها لزوماً مبتنی بر داده‌های دقیق تاریخی و استدلال متقن فلسفی و سیاسی نیست؛ زیرا، با عنصرهایی از زیست غیرعقلانی و زیست جمعی شهروندان مرتبط است. عناصری چون غرور و افتخار، مقتدر بودن، پرچم، گذشته تاریخی، اسطوره‌ها، و مانند آن، همگی بر وجه ایدئولوژیک ملت تکیه دارند. ملت و دولت برآمده از آن، در این معنا، برای هر جماعت تاریخی‌ای ضروری است (ریکور^۱، ۱۹۸۶: ۴۲۴). این جنبه‌ها از مفهوم ملت باعث می‌شوند که برپایه برخی دیدگاه‌ها، ناسیونالیسم و ملی‌گرایی، دین عصر جدید نامیده شوند و ملی‌گرایی، دارای ریشه‌های مسیحی و مذهبی دانسته شود؛ زیرا، عناصر ناسیونالیستی نیز همچون عناصر مذهبی، لزوماً عقلانی نیستند و بیشتر برپایه ایمان بنا شده‌اند و هم مذهب و هم ملی‌گرایی به وجوه غیرعقلانی انسان‌ها که لزوماً در پی سود نیست نظر دارند (براباکر^۲، ۲۰۱۲).

همان‌گونه که گفته شد، برخلاف آنچه به نظر می‌رسد، کنش‌های آدمیان همواره عقلانی نیستند. خیال جمعی و قصه‌ها و اسطوره‌ها، نقش مهمی در شکل‌دهی و ساخت واقعیت‌های اجتماعی دارند. در جوامع متکثر و پیچیده، ساخت یک تصور اجتماعی، کار بسیار دشواری است. چالش بزرگ این است که چگونه می‌توان یک امر جمعی را بر ساخت و به آن شکل داد. به نظر می‌رسد، قصه‌ها و روایت‌ها، دارای پیوند تنگاتنگی با جهان سیاست هستند. فردریک میر، برای قصه‌ها چند ویژگی مهم برمی‌شمارد:

۱. قصه‌ها ابزار شناخت هستند و ما با آن‌ها دنیا را درک می‌کنیم؛
۲. ما رویدادها را درون قصه‌ها می‌گذاریم و نظمی را بر تجربه‌هایمان حاکم می‌کنیم تا آن رویدادها طبیعی و معقول جلوه کنند؛
۳. رویدادها، وقتی معنا دارند که بتوانیم آن‌ها را درون یک کلان‌روایت جای دهیم و قصه‌ها این کار را می‌کنند؛
۴. قصه‌ها، سازنده هویت‌ها هستند و ما با خواندن و شنیدن قصه‌ها و از طریق تخیل، خود را درون داستان تصور می‌کنیم و از طریق یک پیوند خیالین، خود را بازیگران آن روایت می‌بینیم و بدین طریق، قصه‌ها می‌توانند کنش‌های جمعی مختلفی را نیز خلق نمایند (میر، ۱۳۹۹: ۳۱).

1. Ricœur

2. Brubaker

روایت‌ها، به تعبیر فردریک میر، در جهان سیاست، نوعی از طرح‌واره‌ها را شکل می‌دهند که به خلق منافع مشترک برای مردم یک جامعه منجر می‌شود؛ به عنوان مثال، طرح‌واره‌ای به نام وطن و دفاع از وطن و خاک، در زمان حمله یک کشور دیگر به کار می‌آید و کسانی که در یک خیال جمعی خود را مردمان یک کشور تصور می‌کنند، به دفاع از کشور و جنگیدن مشغول خواهند شد (همان: ۸۱).

هر جامعه‌ای برای خلق قواعد جدید، نیازمند خاطره گذشته است. در اینجا گذشته، تنها یک تاریخ و امر کاملاً عقلانی و محض نیست، بلکه در بازسازی گذشته، میل و عواطف انسان‌ها نیز به همان اندازه اهمیت دارند. این روایت‌ها با نوعی بازگویی تاریخ ملت‌ها همراه هستند و در این روند، تاریخ در هر دوره‌ای به شکل معاصر آن دوره، روایت یا به تعبیری بازاندیشی می‌شود؛ بنابراین، کارکرد سیاسی روایت‌ها بیش از هر چیز در این است که ابزاری برای تثبیت هویت جوامع هستند. این روایت‌ها هستند که کمک می‌کنند تا مردم مجاب شوند که به عمل جمعی دست بزنند یا از عملی حمایت کنند. همچنین، قصه‌ها می‌توانند میان گذشته و حال و حتی آینده پل بزنند و زمانی بی‌زمان بیافرینند. در قصه‌ها و با کمک تخیل، مفهوم زمان و مکان، کم‌رنگ یا حتی محو می‌شود و پیوند جدیدی میان عناصر و شخصیت‌های یک قصه برای مقصودی جدید و ساخت نوعی واقعیت شکل می‌گیرد. دیوید هرمن توضیح می‌دهد که خواننده هر متن با خواندن متن، به درکی ذهنی از آن چیزی می‌رسد که به او بازنمایانده شده است. به نظر او، در روایت‌گری، نوعی از تجربه زیسته شده به مخاطبان القا می‌شود و این ساخت واقعیت جدید در چهار مرحله انجام می‌شود: واقع‌شدگی، توالی رویدادها، جهان‌پردازی و جهان‌پریشی، و سرانجام، بوم‌پنداری (هرمن، ۱۳۹۲).

جان سرل نیز توضیح می‌دهد که برای شکل‌گیری یک واقعیت اجتماعی به نهادهایی نیاز داریم. این نهادها برای جلب رضایت مردم جوامع از عناصری مانند حیثیت و افتخار استفاده می‌کنند (سرل، ۱۴۰۰: ۱۵۵)؛ عنصری که همواره از قصه‌ها تغذیه می‌کند.

ژاک لوگوف پژوهشگر دیگری است که درباره تخیل و کارکرد آن در اروپای سده‌های میانه و تأثیرات سیاسی قصه‌های این دوران بر اروپای معاصر بحث کرده است. لوگوف، خیال را بازنمایی‌هایی می‌داند که از حدود مرز تجربه گذشته‌اند. به تعبیر او، هر جامعه‌ای، فرهنگ و خیال خودش را دارد. او توضیح می‌دهد که خیال، تنها بازنمایی امور نیست، بلکه در تخیل، مرحله‌ای به پیش می‌رویم و اسطوره‌ها و افسانه‌ها را می‌پرورانیم (لوگوف، ۱۳۹۹: ۱۲).

او در کتابش نمونه‌هایی از پیوند اسطوره‌های اروپایی با جهان سیاست را بررسی می‌کند و به‌طور مثال، نشان می‌دهد که شخصیت افسانه‌ای آرتور چگونه با ایدئولوژی ملی بریتانیا پیوند خورده است (همان: ۲۶). برای لوگوف، بناها و مکان‌ها نیز اهمیت دارند. به‌نظر او، مکان‌ها واسطه‌هایی هستند تا انسان‌های گذشته و حال به یکدیگر پیوند بخورند (همان: ۶۶) و هر تمدنی دارای مکان‌های دارای پیوند و نسبت است. لوگوف نیز تأکید می‌کند که مردم، لزوماً به امور عقلانی علاقه‌مند نیستند و بسیار پیش می‌آید که علاقه‌ای به مرز کشیدن میان خیال و واقعیت ندارند (همان، ۱۱۵-۱۱۳).

بنابراین، برای حفظ قوام یا به‌تعبیر پل ریکور، همگرایی در جوامع، تخیل کردن، کاری لازم و حیاتی است؛ کاری که در پیوند با نوعی بازانندیشی در تاریخ انجام می‌شود. در اینجا هنگامی که از تاریخ سخن می‌گوییم، در حال سخن گفتن درباره‌ی گذشته‌ای هستیم که در حال حاضر نیست و امکانی برای حاضر کردن عین آن و راستی‌آزمایی‌اش نیز نداریم؛ پس آنچه رخ می‌دهد، بازگشت غیرمستقیم به آن گذشته است. این بازگشت از طریق روایت/داستان انجام می‌شود. به بیان روشن‌تر، بازسازی گذشته، حاصل تخیل کردن است (ریکور، ۱۳۹۵: ۴۴).

تخیل به ما کمک می‌کند تا «ظرفیت همکاری دو معنا که به‌طور معمول با هم بیگانه‌اند» را فراهم کنیم: «ویژگی تخیل، طرح‌ریزی مناسبات جدید است»، اما این تخیل به‌وسیله‌ی کنشی به‌نام روایت‌گری پیکربندی می‌شود. تاریخ، نوعی داستان است و به‌تعبیر ریکور، «هماره چیزی داستانی در تاریخ وجود دارد» و «تاریخ هرگز بازسازی ناب رویدادها نیست». روایت‌گری حلقه‌ی پیوند همه‌ی مفاهیمی است که به آن‌ها اشاره کردیم. در واقع، روایت «دستاورد توضیح تسلسل کنش‌های آدمی [است]؛ آنچه در نوع خام و عامیانه می‌توان داستان نامید» (رابرتز، ۱۳۸۹: ۱۷). ریکور بر این نظر است که میان داستان و تاریخ، چندان فاصله‌ای وجود ندارد. او می‌گوید: «ما هیچ نمی‌توانیم در بیان رخدادی واقعی، از زبان روایی بگریزیم، وقتی ساده‌ترین گزارش‌هایی را هم که ارائه می‌کنیم، جنبه‌ی روایتی یا داستانی خواهند یافت.» (احمدی ب، ۱۳۹۷: ۴۳۷). به بیان انکراسمیت: «تاریخ راستین، گذشته نیست، بلکه بازنمایی کنونی آن است در قالب کتاب تاریخ» (رابرتز، ۱۳۸۹: ۲۵). این اتفاق در عمل، گریزناپذیر است؛ زیرا «فاصله‌ی تاریخی‌ای که میان حقیقت و امروز افتاده است، چنان ژرف است که آن را به پدیده‌ای خیالی تبدیل می‌کند» (همان: ۲۷).

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش کردیم نشان دهیم که کلیت دیدگاه‌های مدرن درباره ملیت و ناسیونالیسم چیست و با مطالعه آثار ابراهیمی می‌توان گفت، این نویسنده، ایران را با اسلوب و چارچوبی مدرن تحلیل کرده است. می‌توان نتیجه گرفت که عموم تاریخ‌نویسان و مفسرانی که درباره ملیت و ملی‌گرایی و ناسیونالیسم بحث کرده‌اند، متأثر از دیدگاه‌های اروپایی‌ها در این زمینه بوده‌اند که چنان‌که توضیح داده شد، لزوماً به راهی که مردمان و سرزمین‌های دیگر، از جمله ایران، پیموده‌اند، ربطی ندارند. صرف‌نظر از ایرادهای روشی و الگو گرفتن از نظریه‌پردازان غربی برای بررسی و تحلیل ایران، می‌توان گفت که پژوهش‌هایی از جنس کتاب ضیا ابراهیمی، دچار نوعی تقلیل‌گرایی تاریخی نیز هست؛ به‌عنوان مثال، اثر ابراهیمی، تنها بر دو شخصیت آخوندزاده و کرمانی متمرکز است و معلوم نیست که دقیقاً با چه استدلالی این‌دو، نماد همه روشنفکران و نظریه‌پردازان ایرانی درباره ملت و ملیت معرفی می‌شوند. در درجه دوم باید گفت، برخلاف نظر منتقدان ملی‌گرایی، امروز بیش از هر زمان دیگری مشخص شده است که ملی‌گرایی و ملت، نه پدیده‌های مرده یا روبه‌زوال، بلکه اتفاقاً پدیده‌هایی بسیار ریشه‌دار و عناصری تعیین‌کننده هستند.

به‌نظر می‌رسد در این نوشتار، پاسخی برای پرسش‌های مطرح‌شده در ابتدای این نوشتار — همچون اینکه آیا ملت‌ها جعلی‌اند، آیا برساخته‌اند، و... — را در طول مقاله مطرح کرده باشیم. به‌زعم نگارنده، جعلی بودن و متأخر بودن ملت‌ها و فراهم کردن مواد و مصالحی برای ملت شدن مردم اروپا، ویژه خود این مردمان است و قابل‌تعمیم به مردم ایران نیست. به‌عنوان نتیجه باید گفت، هر نوع تعمیم نگرش‌های غربی برای بحث درباره اهمیت یا بی‌اهمیت بودن هویت ملی ایرانیان، یک خطای روشی است.

از بعد سیاسی نیز باید گفت، ملی‌گرایی، رایج‌ترین و فراگیرترین پدیده سیاسی در سطح جهان است. ملی‌گرایی، ضامن نوعی از هویت ملی است که وجود آن، تضمین‌کننده بقای یک ملت و حرکت روبه‌رشد آن در قالب دولتی قوی است. برخلاف دیدگاه مدرن‌ها، ملت، امری ناملموس نیست، بلکه اتفاقاً پدیده‌ای بسیار واقعی و قابل‌لمس است و بر اجتماعی زیست‌شده و حس‌شده دلالت می‌کند و دارای پیامدهای واقعی است (اسمیت، ۱۳۹۴: ۱۵۶). تخیل نیز نه تنها امری نکوهیده نیست، بلکه چنان‌که نشان دادیم، وجود آن در ملت‌های کهن، امری ناگزیر و حیاتی است و به‌این معنا، تخیل، فرایندی برای جعل نیست، بلکه فرایندی برای ابداع

است و ملی‌گرایی نیز امری خیالی نیست، بلکه به منافع و مصالح عمومی محسوسی توجه دارد.

فرانسیس فوکویاما برای توضیح راهی که دولت‌ها پیموده‌اند، به عنصر مهم ملی‌گرایی اشاره می‌کند. او بر این نظر است که دولت‌ها بیش از هر چیزی باید دولت‌هایی قوی باشند. به زبان فوکویاما، پیش از آنکه دولتی به مفهوم دموکراسی نیازمند باشد، باید بتواند نوعی حکمرانی قوی و کارآمد را اعمال کند. او همچنین به این نکته اشاره می‌کند که ملت‌سازی، برخلاف دولت‌سازی، نیازمند ایجاد زمینه‌های لمس‌ناپذیر و تخیلی است (فوکویاما، ۱۳۹۶).

فوکویاما بر این نظر است که دو نیرو در سیاست جهانی وجود دارند که هیچ‌گاه از بین نخواهند رفت: ناسیونالیسم و مذهب. به نظر فوکویاما، انسان‌ها همواره در پی کسب هویت و کرامت و خواهان به‌رسمیت شناخته شدن توسط دیگری هستند و ناسیونالیسم، یکی از قوی‌ترین عناصر لازم برای شکل‌گیری چنین روندی است (فوکویاما، ۱۳۹۸). به همین معنا، برای ملت‌سازی، برخلاف دولت‌سازی، به امور ناملموس نیاز است که از جمله آن‌ها می‌توان به سنت‌های ملی، نمادها، حافظه تاریخی مشترک، و مراجع مشترک فرهنگی اشاره کرد (فوکویاما، ۱۳۹۶: ۱۹۷).

فوکویاما، تقویت مفهوم ملیت و حس ملی را به چند دلیل مهم ضروری می‌داند. دولت‌های بزرگ و قدرتمند، بهتر از دولت‌های چندپاره و ضعیف می‌توانند منافع ملی شهروندان خود را در عرصه بین‌المللی تأمین کنند. امنیت ملی در این دولت‌ها بهتر تأمین می‌شود و خطر جنگ داخلی، که ویران‌کننده اقتصاد و زیرساخت‌های کشور است، در دولت قدرتمند ملی کمتر است. هویت و تعصب ملی، کیفیت حکمرانی را بهبود می‌بخشد و مانع این می‌شود که سیاستمداران و صاحبان قدرت، سرمایه‌ها و منابع عمومی را به سوی یک گروه قومی، قبیله‌ای، یا خانوادگی سوق دهند. سرانجام باید گفت، هویت ملی قوی به تقویت سرمایه اجتماعی منجر می‌شود (فوکویاما، ۲۰۱۸: ۱۰-۹).

در شرایط کنونی جهان و با خیزش راست‌گرایان افراطی، اختلاف‌ها در اتحادیه اروپا، روند روبه‌رشد ملی‌گرایی در غرب، و پدیده ترامپ و همچنین، شرایط وخیم منطقه خاورمیانه، بیش از گذشته باید ملی‌گرایی را عنصر مهم و تعیین‌کننده‌ای در نظر گرفت و برای پالایش آن از دیدگاه‌های نژادپرستانه، افراطی، و غیردموکراتیک کوشید و تلاش کرد تا از دل آن، نوعی نظریه سیاسی وحدت‌بخش ایرانیان، بیرون کشید. به نظر نویسنده این مقاله، اسلوب یادشده بر پایه

تخیل جمعی امکان‌پذیر است و این چارچوب می‌تواند توضیح دهد که چگونه ایرانیان از دل میراثی کهن به درون تجدد پای گذاشتند و ملت بودن خود را با عناصر مدرنی که این واژه و مفهوم آن در اروپا به آن دست یافته بود، ترکیب کردند. این‌گونه می‌توان هویت ملی ایرانی در عصر جدید را توضیح داد و رویکرد جعل یا برساخته بودن و متأخر بودن و بی‌جاسازی موردنظر ابراهیمی، به این معنا، بی‌اعتبار است.*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

یادداشت‌ها

۱. نویسنده‌ای نیز تقسیم‌بندی سه‌گانه مشابهی دارد و ملی‌گرایی را در سه قالب ازلی‌انگاری، نمادپردازان قومی، و مدرن‌ها شرح می‌دهد؛ ن. ک: اوموت اوزکریملی (۱۳۹۸). آخرین بحث‌ها در مورد ناسیونالیسم. ترجمه طاهر اصغریور. تهران: نگاه معاصر.
۲. برای توضیح واژه رمانتیک و رمانتیسیسم ن. ک: آیزایا برلین (۱۳۸۸). ریشه‌های رومانتیسم. ترجمه عبدالله کوثری. تهران: نشر ماهی.
۳. به‌لحاظ تاریخی ابراهیمی در کتاب خود، از برداشت‌های دو نویسنده تأثیر پذیرفته است؛ نخست، عباس امانت و نگرش او به روشنفکران ایرانی و دوم، اثر مصطفی وزیری با نام *Iran As Imagined Nation* که تاکنون به فارسی ترجمه نشده است. اساس ایده وزیری در این کتاب، برساخته بودن و مدرن بودن مفهوم ایران است. وزیری در این کتاب، به‌ویژه در فصل‌های نخست، نشان می‌دهد که چگونه رضاشاه نام کشور را از پارس به ایران تغییر داد و چگونه مجموعه‌ای از سازوکارهای کشوری را جعل (کذا) کرد و این روند چگونه با همراهی روشنفکران و حکومت امکان‌پذیر شد.
۴. مقاله زیر به‌گونه‌ای مفصل توضیح داده است که ابراهیمی چگونه متون موردبحث در کتابش را به شیوه‌ای سلیقه‌ای، بدون به‌کارگیری روشی برای خوانش متن و همراه با اشتباه‌ها و تناقضات تاریخی تدوین کرده است. ن. ک: آریان‌راد، امین (۱۴۰۱). ناسیونالیسم ایرانی به روایتی دیگر؛ نقدی بر کتاب پیدایش ناسیونالیسم ایرانی. فصلنامه تاریخی ثانیه، ش ۲.
۵. اثر زیر که روایتی است از سرگذشت شش دانشجوی ایرانی که عباس میرزا آن‌ها را برای تحصیل به انگلستان فرستاده بود، به‌خوبی نشان می‌دهد که رویارویی ایرانیان با تجدد، منفعلانه یا کورکورانه نبوده است؛ اگرچه این روشنفکران به‌شکل شهودی، عقب‌ماندگی ایران را درک می‌کردند، اما به‌سبب فقدان اندیشه سیاسی مدون، توانی برای حل بحران‌ها نداشتند. ن. ک: نایل گرین (۱۴۰۰). عشق غریبه‌ها؛ سرگذشت شش محصل ایرانی در انگلستان جین آستین، ترجمه امیرمهدی حقیقت. تهران: نشر چشمه.

منابع

- ابراهیمی، رضا (۱۳۹۶). پیدایش ناسیونالیسم ایرانی. ترجمه حسن افشار. تهران: نشر مرکز.
- احمدی، بابک (۱۳۹۷). حقیقت و زیبایی، درس‌های فلسفه هنر. تهران: نشر مرکز.
- احمدی، حمید (۱۳۹۷). قومیت و قوم‌گرایی در ایران. تهران: نشر نی.
- اروین، رابرت (۱۴۰۰). دانش خطرناک شرق‌شناسی و مصائب آن. ترجمه محمد دهقانی. تهران: نشر ماهی.
- آریان‌راد، امین (۱۴۰۱). ناسیونالیسم ایرانی به روایتی دیگر؛ نقدی بر کتاب پیدایش ناسیونالیسم ایرانی. فصلنامه تاریخی ثانیه. ش ۲.
- اسمیت، آنتونی (۱۳۹۴). ناسیونالیسم و مدرنیسم. ترجمه کاظم فیروزمند. تهران: نشر ثالث.
- اشرف، احمد (۱۳۹۷). هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی. تهران: نشر نی.
- اوزکریملی، اوموت (۱۳۹۸). آخرین بحث‌ها در مورد ناسیونالیسم. ترجمه طاهر اصغرپور. تهران: نگاه معاصر.
- برلین، آیزایا (۱۳۸۸). ریشه‌های رومانتیسم. ترجمه عبدالله کوثری. تهران: نشر ماهی.
- بندیکت، اندرسون (۱۳۹۱). جماعت‌های تصویری. ترجمه محمد محمدی. تهران: رخداده نو.
- تقی‌زاده، حسن (۱۳۷۵). تقی‌زاده به نصرالله انتظام، در نامه‌های لندن از دوران سفارت تقی‌زاده. به‌کوشش ایرج افشار، تهران: فرزانه روز.
- توکلی طرقي، محمد (۱۳۹۷). تجدد بومی و بازانديشي تاريخي. تهران: پردیس دانش.
- دریایی، تورج (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: ققنوس.
- دریایی، تورج؛ رضاخانی، خداداد (۱۳۹۷). ایران‌شهر و دنیای ساسانی. ترجمه مریم بیجوند. تهران: انتشارات مروارید.
- دی اسمیت، آنتونی (۱۳۸۳). ناسیونالیسم: نظریه، ایدئولوژی، تاریخ. ترجمه منصور انصاری. تهران: تمدن ایرانی.
- رابرتز، جفری (۱۳۸۹). تاریخ و روایت. ترجمه جلال فرزانه دهکردی. تهران: دانشگاه امام صادق.
- ریکورد، پل (۱۳۹۵). ایدئولوژی، اخلاق، سیاست. ترجمه مجید اخگر. تهران: چشمه.
- سرل، جان (۱۴۰۰). ساخت واقعیت اجتماعی. ترجمه میثم محمدامینی. تهران: فرهنگ نشر نو.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۵). تأملی درباره ایران، جلد نخست؛ دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران. تهران: مینوی خرد.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۶). جهل جامعه‌شناسانه. مجله سیاست‌نامه. ش ۷.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۲). تأملی درباره ایران، جلد دوم: نظریه حکومت قانون در ایران، بخش دوم: مبانی نظری مشروطه‌خواهی. تهران: مینوی خرد.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۹۸). ملت، دولت و حکومت قانون. تهران: مینوی خرد.
- عظیمی، فخرالدین (۱۳۹۹). هویت ایران. تهران: نشر آگاه.
- فرای، ریچارد (۱۳۶۳). عصر زرین فرهنگ ایران. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: سروش.